

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

PODRUČJE RIDITA U ILIRSKOJ KULTNOJ PLASTICI
(s posebnim obzirom na neobjavljene spomenike)

Nekadašnji teritorij plemenske zajednice Ridita, današnja Šibenska zagora s pitomim Danilskim poljem, bogat je tragovima kontinuiranog života od prapovijesti do naših dana. Antičko doba dokumentirano je brojnim i raznolikim spomenicima koji su najvećim dijelom otkriveni zahvaljujući višegodišnjim sustavnim iskopavanjima što su obuhvatila veći broj danilskih lokaliteta. Među njima posebno treba izdvojiti iskopavanja na danilskoj Gradini, lokalitetu na kojemu je ubicirano nekadašnje riditsko središte koje se pod imenom *Rider* spominje u antičkim literarnim i epigrafskim izvorima, kao i iskopavanja na položaju oko današnjeg groblja i eponimne crkvice sv. Danijela (»Stari Šematorij«), gdje su sačuvani ostaci novijeg rimskog naselja koje se imenom, kao »*Municipium Riditarum*«, spominje i na nekim danilskim natpisima¹. Potrebno je s tim u vezi naglasiti da među spomenicima antičkog doba najveću pažnju privlači upravo izuzetno bogata epigrafska građa — većinom pronađena sekundarno upotrebljena u funkciji kasnije grobne arhitekture — i to osobito oni natpisi na kojima su se sačuvali tragovi predantičkog, autohtonog, etničkog supstrata, a oni su prepoznatljivi po sačuvanim imenima što vuku porijeklo iz delmatskog onomastika². Za našu temu osobito su zanimljivi natpisi votivnog karaktera, u prvom redu oni koji se odnose na božanstva domaćeg, epihorskog, po-

¹ Usp. radove D. Rendić-Miočevića, *Princeps municipi Riditarum*, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 315—334 i *Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja V, knjiga 2 — Simpozij o Ilirima u antičko doba — Sarajevo 1967, str. 143—144.

² Od niza radova istog pisca posvećenih ovoj problematici izdvajamo jedan kraći rad sintetskog karaktera, *Le Municipium Riditarum en Dalmatie, son patrimoine épigraphique et l'onomastique illyrienne*, *Studia Albanica* 2, Tirana 1972, str. 229—234.

rijekla, jer su to najbolji indikatori specifične duhovne klime, koja sve donedavna nije mogla biti cjelovito sagledana, dobrim dijelom zahvaljujući malom broju evidentiranih figuralnih kulturnih spomenika.

Već na osnovi epigrafskog materijala moguće je zaključiti da se riditsko stanovništvo najčešće obraća najpopularnijem ilirskom božanstvu Silvanu, a posebno treba naglasiti činjenicu da se na tim spomenicima kao dedikanti javljaju većinom ljudi domaćeg, ilirskog porijekla. Isti je slučaj i sa spomenicima srodnih karakteristika iz drugih krajeva u unutrašnjosti delmatskog teritorija³. Prema podacima kojima raspolažemo, do sada je na riditskom području registrirano jedanaest natpisa posvećenih tom vodećem domaćem božanstvu. Čak osam ih je poznato od ranije⁴, dva još nisu objavljena — jedan od tih nalazi se na kulturnoj slici Silvana o kojoj će kasnije biti više riječi — dok je jedan natpis — on je također ispisan na kulturnoj slici — poznat iz starije literature, ali nije bilo poznato njegovo riditsko porijeklo. U najvećem broju slučajeva, u pet navrata, Silvan nosi epitet *Silvester* odnosno *Silvestris* (*Silvano Silvestri*), a dva puta dvostruki epiklesis *Silvester i Messor* (*Silvestri Messori*). Na tri spomenika Silvanovom imenu nije pridodan nikakav epitet, dok je posljednji, jedanaesti natpis tek nedavno otkriven i još nije publiciran, tako da u ovoj prilici možemo samo istaknuti da se na tom natpisu uz Silvanovo ime nalazi epitet koji ranije nije zabilježen na spomenicima iz tog kraja⁵. Epigrafski spomenici nisu, međutim, jedini izvor iz kojega je moguće crpiti saznanja o duhovnoj ostavštini Ridita, ali su još uvijek, zahvaljujući činjenici što su temeljito prostudirani, najcjelovitiji pokazatelj prožimanja autohtonih tradicija s duhovnim i kulturnim nasljeđem antike. U usporedbi s drugim istaknutim delmatskim središtima, kako u zaleđu tako i u primorskim područjima, gdje je omjer epigrafskih i likovnih potvrda štovanja epihorskih božanstava u većoj ili manjoj mjeri ujednačen, riditsko područje — takav je bio dojam — bilo je izrazito deficitarno spomenicima kulturno-votivne plastike s prikazima poznatih protagonista specifične epihorske kultne zajednice, Silvanom, Dijanom i nimfama⁶. Novootkriveni ili do sada neobjavljeni spomenici, kao i oni kojima je naknadno utvrđeno riditsko porijeklo, sasvim će isključiti moguće pretpostavke o riditskom kraju kao izdvojenom fenomenu u okviru šire delmatske zajednice, sa specifičnim odnosom prema domaćoj figuralnoj kulturnoj baštini. Pokazalo se, štoviše, da se riditsko područje može uvrstiti u red najbogatijih nalazišta reljefne kultne plastike s prikazima božanstava epihorskog porijekla na čitavom delmatskom teritoriju. U ovom radu obuhvatit ćemo svu odgovarajuću građu — pretežno su to prikazi božanstava Silvanove kultne zajednice — uključujući i reljefe sačuvane samo u ulomcima, a bit će riječi i o spomenicima koji su u različitim vidovima obrađeni ili samo spomenuti u stručnoj literaturi. Na taj način moći će se sagledati sva šarolikost ikonografskih rješenja i likovnih dostignuća, koja su vrlo neujednačena i variraju od potpuno rustične obrade do zrelih likovnih interpretacija koje slijede tragove poznatih antičkih uzora.

³ Usp. raspravu M. Zaninovića, *Ilirsko pleme Delmati, II dio — Materijalna i duhovna kultura* — Godišnjak V Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga 3, Sarajevo 1967, str. 39 i d.

⁴ Isti, *sp. djelo*, str. 49.

⁵ Natpis je pohranjen u Muzeju grada Šibenika.

⁶ Usp. M. Zaninović, *sp. mjesta*.

O prvom reljefu koji prikazuje lik Silvana (T. I, 1) dovoljno je naglasiti da ga je pred kratko vrijeme objelodanio Z. Gunjača, označivši ga kao jedinu figuralnu potvrdu kulta Silvana Žeteoca (*Silvanus Messor*) na delmat-skom tlu⁷. Njegove epigrafske potvrde su, naprotiv, relativno česte, a neke — kako smo već naglasili — potječu i s područja Ridita⁸. Taj reljef je vrlo rustične obrade i prvi je objavljeni figuralni spomenik s likom Silvana ili bilo kojeg drugog božanstva iz njegove kultne zajednice za koji se znalo da potječe iz riditskog kraja. Nije, naime, bilo poznato da jedan neobičan i više puta objavljivan reljef, koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a na kojemu su prikazani zajedno Dijana, Silvan i Merkur — po ikonografskoj obradi i specifičnom obliku kultnog sinkretizma jedan od najzanimljivijih reljefa Silvanove kultne zajednice — također potječe iz danilskog kraja (T. I, 2)⁹.

U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se vrlo zanimljiv reljef s likom Silvana, koji je u tu zbirku dospio još 1928. god., ali do sada nije znanstveno obrađen (T. II)¹⁰. Spomenik je načinjen od doma-ćeg sivkastog vapnenca, pravokutnog je oblika, a dimenzije su mu 35 x 19 x 8 cm. Gornji, veći dio kultne slike zaprema figuralni prikaz Silvana s psom i jaretom, dok donji, uži dio nosi natpis koji je, na žalost, jednim dijelom oštećen, pa je njegovo čitanje dosta otežano. Silvanov lik smješten je u edi-kuli, koja, čini se, u gornjem dijelu ima oblik polukruga, što na mnogim reljefnim prikazima tog božanstva sugerira obli svod ulaza u pećinu gdje Silvan (Pan), prema pisanoj tradiciji, najradije boravi. Božanstvo je prika-zano u poznatoj ikonografskoj shemi, s runjavim kozjim nogama i neve-likim kozjim rogovima. Tijelo odaje zrelog muškarca s jakom muskulatu-

⁷ Z. Gunjača, *Reljef Silvana Messora iz Ridera*, VAHD, LXX—LXXI, 1968—1969, Split 1977, str. 177—184. Na tom reljefu, koji se čuva u šibenskom Muzeju, Silvan je prikazan s nizom karakterističnih atributa, ali također — pre-ma pišćevoj interpretaciji — i sa srpom, koji je ispunio slobodan prostor u des-nom gornjem uglu kultne slike.

⁸ M. Zaninović, sp. mjesto.

⁹ Reljef je prvi put objavljen u radu M. Abramića, *Nekoliko skulptura antiknih božanstava*, VAHD, L, 1928—29, str. 49—52, tab. IV sl. 1. Znajući da je reljef ranije pripadao zbirci A. Lukanovića, Abramić je pretpostavio da bi reljef mogao potjecati iz Narone, budući da je Lukanović, kao financijski službenik, više godina službovao u tom kraju. Međutim, sam Abramić u jednom kasnijem radu (*Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte I* — Festschrift für Rudolf Egger — Klagenfurt 1952, str. 9) korigira svoje ranije mišljenje, ističući da reljef potječe iz okolice Šibenika. Pregledajući arhivsku građu iz ostavštine L. Jelića u splitskom Arheo-loškom muzeju, Z. Gunjača je našao podatak iz kojega proizlazi da je reljef na-đen u Danilu Birnju nedaleko lokve Biraštice, te je na taj način pitanje proveni-jencije ovog spomenika definitivno riješeno (usp. spomenuti Gunjačin prilog o Silvanu Messoru, str. 183—184). Detaljnu ikonografsku analizu ovog osebnog reljefa dao je D. Rendić-Miočević u studiji *Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata*, GZM, n. s. sv. X, Sarajevo 1955, str. 32—34.

¹⁰ Kratki opis ovog spomenika nalazi se u djelu K. Stošića, *Sela Šiben-skog kotara*, Šibenik 1941, str. 94. Taj opis glasi: »God. 1928. našast je lijepi reljef boga Pana koji drži ulovljenu patku, a uza nj je pas i koza. (Sad u franjev. mu-zeju u Sinju).« Na stranicama kataloga-bilježnice samostanske zbirke što nam je stavljen na uvid ljubaznošću voditelja zbirke fra N. Gabrića — kojemu dugujemo zahvalnost za pomoć pruženu prilikom prikupljanja podataka o spomenicima koji su pobudili naš interes — zabilježeno je da je spomenik prenio iz Danila u Sinju A. Jadrijević 1928. god., ali, na žalost, nema riječi o mjestu i okolnostima nalaza.

rom i naglašenim genitalijama, a na glavi se ocrtavaju dugački pramenovi kose koji zastiru uši, te karakteristična šiljata brada. Način obrade glave, usprkos izlizanosti i površinskim oštećenjima lica, daje naslutiti da je riječ o tipu Silvana koji se susreće u primorskim delmatskim oblastima¹¹. Desna ruka spuštена je do lakta, a dalje je uglavnom otučena. Njome je, čini se dosta nespretno, Silvan pridržavao svoju omiljenu pastirsku sviralu, siringu, čiji se trapezoidalni oblik plastično ocrtava uz sam rub kultne slike. Lijeva ruka je na sličan način spuštена niz tijelo, a zatim je savijena u laktu i ispružena prema desnom rubu kultne slike, koja je u tom dijelu znatno oštećena. Zanimljiv ikonografski detalj predstavlja nebrida, ovijena poput ogrtača oko vrata i prebačena preko desnog ramena i lakta lijeve ruke, s naborima koji slobodno padaju niz tijelo. Likovno rješenje ovog ikonografskog detalja, što ga poznajemo s različitih prikaza Satira¹², mladolikog Libera¹³, ili italiskog Silvana¹⁴, podsjeća — na prvi pogled — na prikaz nebride ispunjene različitim plodovima prirode, koji se sačuvao na poznatom Silvanovom reljefu iz zagrebačkog Arheološkog muzeja¹⁵. Drugi karakteristični Silvanov atribut, njegov pastirski štap, *pedum*, prikazan je — barem mi tako vidimo — uz lijevo Silvanovo rame. Položaj i oblik štapa, bez uobičajenog svinutog završetka, podsjećaju na slična rješenja primijenjena na dvije nestale Silvanove kultne slike, koje su u crtežu objavili Zaccaria i Schneider¹⁶. Blago svinuti kratki štap na danilskom reljefu dodiruje lice Silvana, pa treba pretpostaviti da je želja klesara bila da sugerira završetak štapa iza glave, u »stražnjem planu«, ali je sve to izvedeno dosta nevješto, što je donekle potencirano i oštećenjem u predjelu šake, kojom je Silvan očito pridržavao donji kraj štapa. U donjem lijevom uglu reljefa, uz desnu Silvanovu nogu, prikazan je pas, odnosno prednji dio njegovog tijela, s uzdignutom šiljatom njuškom usmjerenom prema licu svog gospodara. S druge strane, u desnom uglu, ocrtava se prednji dio jarčeva lika, prikazan u poluprofilu i u klečećem stavu, s donjim djelovima prednjih nogu podvučenim pod tijelo, dok se na velikoj glavi razabiru visoki rogovi, uši, oči i usta. I u prikazu ovih Silvanovih atributa očituje se želja klesara da likovno oblikuje sliku u više planova, u čemu, dakako, ne uspijeva u dovoljnoj mjeri, ali ipak pokazuje zreliji stupanj likovne vještine za što oslonce pronalazi u nje-

¹¹ O karakteristikama »primorskog« tipa Silvana i razlikama u odnosu na tip koji se javlja u zadinarskim krajevima vidi D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, str. 13.

¹² Usp., na primjer, brončanu figuricu Satira iz zadarskog Arheološkog muzeja (J. Medini, *Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru*, *Diadora* 4, Zadar 1968, str. 144—145, tab. I, 1).

¹³ S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine II*, vol. I, Paris 1908, str. 125, 5.

¹⁴ J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1904—1911, str. 31, br. 54.

¹⁵ Isti, *sp. djelo*, str. 66, br. 128; usp. također D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, str. 16. Reljef je inače prvi objelodanio R. Schneider, donijevši njegov crtež (*Ueber die bildlichen Denkmäler Dalmatiens, Bericht über eine Reise in Dalmatien*, I, Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn, Band IX, Wien 1885, str. 41).

¹⁶ R. Schneider, *sp. djelo*, sl. na str. 39 i gornja sl. na str. 40.

mu dostupnim djelima kvalitetnije antičke plastike¹⁷. Ovaj reljef je, prema tome, očito proizveden u nekoj od uhodanih radionica (isto vrijedi i za ranije spomenuti reljef na kojemu su prikazani Dijana, Silvan i Merkur), čiji smještaj možda treba tražiti i izvan riditskog područja, gdje se u jačoj mjeri manifestiraju utjecaji izvorne antičke umjetnosti. Na kraju još nekoliko riječi i o natpisu kojemu je lijeva polovica potpuno otučena, a nekoliko prvih slova na desnom sačuvanom dijelu natpisnog polja nedovoljno čitljivo zbog izlizanosti. Tekst natpisa raspoređen je samo u jednom redu, a njegova najvjerojatnija restitucija glasi ... [S]EVER(us)¹⁸ S(*ilvano*) S(*ilvestri*). Tako restituirani kognomen pretpostavlja punu formulu, s gentilnim imenom i preimenom. To gentilno ime moglo je biti, zbog ograničenog prostora, samo neko od poznatih *nomina* koja su se mogla pokratiti, dakle, neko od carskih imena. U svakom slučaju valja računati s tim da je dedikant bila osoba koja je već posjedovala civitet. Ako pretpostavimo da je riječ o domorocu, što ima osnova vjerovati s obzirom na epihorski karakter Silvanovog kulta, onda se može zaključiti da je njegova čitava onomastička formula bila već potpuno romanizirana¹⁹. Prema tome, riječ je o relativno kasnom vremenu, kraju 2. ili početku 3. st. n. e., razdoblju u kojemu je proces romaniziranja epihorskih imena već bio uznapredovao²⁰. Manja je vjerojatnost da se u sačuvanom dijelu legende ... EVER (?) krije oznaka ropskog statusa zavjetodavca ...]e ver(na ?), što je slučaj s nekim natpisima iz šibenske okolice, od kojih je jedan nađen upravo u Rideru, a posvećen je »šumskom«²¹ Silvanu²¹. Također je vjerojatnija restitucija posvetne formule u S(*ilvano*) S(*ilvestri*) nego u S(*ilvano*) S(*acrum*), jer se ova posljednja obično stavlja na sam početak natpisa.

U Muzeju grada Šibenika čuvaju se, uz ranije spomenuti reljef Silvana sa srpom, još dva reljefa koja prikazuju isto božanstvo. Jedan od njih sačuvan je samo fragmentarno, a nađen je prilikom početnih arheoloških radova 1951. god. na lokalitetu »Stari Šematorij«²² u Danilu Gornjem. Načinjen je od vapnenca, oblika je — s obzirom da je riječ o ulomku — nepravilnog pravokutnika, dimenzija 17,5x33,5x7,5 cm (T. III, 1). Sačuvan je gornji lijevi ugao reljefa sa Silvanovom glavom prikazanom en face i stiliziranom krošnjom nekog drveta, koju s dvije strane dotiče jednostavna rubna profilacija. Prema detaljima glave, visokim, simetričnim, ponešto razmaknutim kozjim rogovima, gustoj kosi s jedva primjetljivim razdjeljkom po sredini, brkovima i, čini se, bradi, može se zaključiti da je i u ovom slučaju Silvan

¹⁷ Takvih je karakteristika, na primjer, poznati Silvanov reljef nađen na Libovcu nedaleko Solina, na kojemu je prikaz jarca u profilu realiziran u stražnjem planu kultne slike, iza Silvanovih nogu (usp. naš rad Tri brončane statuete Silvana s područja Delmata, VAMZ, 3. serija-sv. VIII, 1974, Zagreb 1976, str. 34, tab. VIII, sl. 3).

¹⁸ [S]EVER(inus ?).

¹⁹ O procesu romaniziranja domaćih imena i prilagođavanju ilirskih onomastičkih formula rimskom onomastičkom sustavu, posebno u Rideru, usp. D. Rendić-Miočević, *Problemi romanizacije Ilira...*, str. 149 i d.

²⁰ Sličan razvojni put obilježio je i druge vidove života, pa tako i kultove (usp. D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*).

²¹ A. Ratković, *Nekoliko novih ilirskih epigrafičkih spomenika iz Ridera*, Diadora 2, Zadar 1961—62, str. 232—233; isto i G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 324 /Vern(a) [Tu]ran[i] Sil(vano) Silv[(estri)]/.

²² Reljef se spominje u sp. radu Z. Gunjače, str. 177, bilješka 1.

prikazan u karakterističnoj ikonografskoj shemi koju poznajemo sa spomenika iz delmatskog priobalja²³. Nema, međutim, elemenata po kojima bi se moglo odrediti da li je Silvan bio prikazan sam ili u društvu s drugim srodnim božanstvima. Ako je suditi prema nekim bliskim analogijama — da spomenemo samo dvije koje su po našem sudu najizrazitije: poznati solinski reljef Silvana s lavljom kožom u jednoj i grozdom u drugoj ruci, atributima Herkula i Libera, iz splitskog Arheološkog muzeja²⁴, te ulomak gornjeg dijela Silvanova reljefa iz Svirča na Hvaru²⁵ — za očekivati je da je i na danilskom reljefu, kao i u dva navedena primjera, Silvan bio prikazan sam. Tome u prilog govori i niz drugih sličnih reljefa²⁶ koji mahom potječu iz Salone i njezine okolice, što može biti indicij da se porijeklo danilskom reljefu, kao što je već učinjeno u slučaju spomenutog hvarskog reljefa²⁷, pokuša tražiti u nekoj salonitanskoj radionici, ili da se barem ocijeni presudnim utjecaj tih radionica.

Treći riditski reljef Silvana iz šibenskog Muzeja toliko je neobičan da potiče dileme čak i kada je u pitanju atribuiranje prikazanog lika tom božanstvu (T. IV, 1). Nema čak niti provjerenih podataka o lokalitetu s kojega potječe, ali se drži da je porijeklom iz Danila. Reljef je isklesan na ploči od bijelo-sivkastog vapnenca, približne su mu dimenzije 25x27x10 cm i sa svih strana je otučen, a kako je znatno oštećena i površina kultne slike, vrlo je teško do u tančine determinirati njezin ikonografski sadržaj. Na tom vrlo dubokom reljefu Silvan je prvi put prikazan čitavim likom u profilu²⁸ i u energičnom pokretu. Usmjeren je prema desnom rubu reljefa, prema kojemu najprije kroče lijeva noga i desna ruka, dok su desna noga i lijeva ruka ostale sasvim otraga. Osim snažnog tijela i debelih runjavih bedara (nedostaje donji dio spomenika od koljena naniže) nijedan detalj nije dovoljno jasno čitljiv. To podjednako vrijedi za lice kao i za slobodnu površinu kultne slike, iako se kosa i brada na licu, a možda i rogovi nad čelom, mogu — po našem mišljenju — naslutiti u amorfnim zadebljanjima teško oštećenog i izlisanog spomenika. Zanimljivo je naglasiti da ima još spomenika koji Silvana prikazuju u hodu, ali je u takvim prilikama gornji dio tijela prikazan uvijek en face, a kretanje se predočuje prekrizanim nogama, kao što je, na primjer, slučaj s likom tog božanstva na više puta spominjanoj danilskoj kultnoj slici, gdje je on prikazan u društvu s Dijanom i Merkurom²⁹. Upravo na toj kultnoj slici, koja također odiše naglašenom dina-

²³ Usp. bilješku 11.

²⁴ Sinkretistička povezanost s Herkulom na ovom je reljefu naglašena i neobično snažnom tjelesnom građom (vidi R. Schneider, *sp. djelo*, str. 43—44 i D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana*, str. 16—17, tab. I, sl. 1).

²⁵ Usp. M. Zaninović, *Tri antička reljefa sa Hvara*, *Opuscula archaeologica* VI, Zagreb 1966, str. 17—18, tab. II. Sličnost s danilskim reljefom osobito se očituje u oblikovanju brade, te donekle stabla.

²⁶ Na primjer, reljef iz Peruće kod Klisa (D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, tab. III, sl. 1) i već spomenuti solinski reljef iz zagrebačkog Arheološkog muzeja (J. Brunšmid, *sp. djelo*, str. 66, br. 128).

²⁷ Usp. M. Zaninović, *sp. djelo*, str. 18.

²⁸ Ovu činjenicu vrijedi naglasiti jer se na svim poznatim kulturnim slikama Silvan redovito prikazuje s glavom i gornjim dijelom tijela en face, pa čak i onda kada se donji dio tijela, uključujući i noge, nalazi u drugačijem položaju, iz kojega bi trebao proizaći stav čitavog lika u profilu. Očigledno, domaći klesari Silvanovih spomenika, sadržajno oponašajući antičke uzore, nisu uspijevali uhvatiti korak i s likovnim vrijednostima spomenika koji su ih inspirirali.

²⁹ Usp. bilješku 9.

mikom kako Silvanova, tako i Dijanina lika, neki detalji Silvanovog lika — snažna muskulatura, zatim kosa, brada, uzdignuta ruka i sl. — neobično podsjećaju na lik koji nam se, pomalo nejasno, ocrtava na našem reljefu. Najviše ipak zbunjuje prikaz čitavog lika u profilu, što je svakako rijetkost, ali ne i izuzetak među prikazima tog božanstva. Vrlo slična kompozicijska shema može se, naime, vidjeti na jednom neobjavljenom reljefu koji je uzidan u fasadu jedne obiteljske kuće u Solinu, a prikazuje Silvana u pokretu, okrenutog prema suprotnom, lijevom, rubu kultne slike. Danilski reljef — pod pretpostavkom da doista prikazuje Silvana — dokazuje sklonost Ridita prema raznolikim tipološko-ikonografskim rješenjima, što nije u tolikoj mjeri izraženo na srodnom materijalu iz nekih drugih istaknutih delmatskih oblasti.

Kad je riječ o spomenicima sa Silvanovim likom, treba obratiti pažnju i na jedan reljef koji je, na žalost, odavno uništen, a njegovi dijelovi ugrađeni u prozorske pragove i crkveno groblje. Opis tog zanimljivog reljefa sačuvao se u tekstu izvještaja o rimskim spomenicima iz Danila što ga je S. Zlatović dao objaviti u *Viestniku Hrvatskoga arheološkoga društva*³⁰. On, naime, spominje da je pred danilskom crkvom, na njivi M. Raka, kao jedna od ploča krune bunara stajao reljef na kojemu je bio prikazan »satir s kozjim nogama«, koji se lijevom rukom »naslanjao na čobanski štap, a desnom držao jare za glavu«. Dalje se kaže da su do »satira« stajale »tri kao ženske ovijenimi rukama u dugih haljinah«. Iz ovog kratkog opisa jasno proizlazi da je riječ o prikazu Silvana koji predvodi kolo nimfa, što je veoma zanimljivo, jer bi to bio prvi spomenik takvog ikonografskog sadržaja s riditskog područja.

U šibenskom Muzeju čuva se i manji ulomak reljefa, pronađen 1954. god. na lokalitetu Brkića Provo u Danilu, na kojemu su djelomično ostale sačuvane dvije ženske glave, a između njih stilizirana grana ili krošnja nekog drveta vretenastog oblika (T. III, 2). Reljef je načinjen od sivkastobijelog vapnenca, dimenzije su mu otprilike 9x15x3,3 cm i očigledno je da predstavlja samo manji dio jednog većeg i sadržajno bogatijeg kulturnog spomenika. Sadržaj reljefa je sa svih strana bio omeđen jednostavnom rubnom profilacijom, od koje se sačuvao samo manji dio gornjeg ruba. Po svemu sudeći, na reljefu su bile prikazane tri nimfe, od kojih je jednoj sačuvano lice sa svim detaljima, očima, nosom, ustima i kosom, dok se drugoj nimfi, sasvim do desnog ruba ulomka, naziru samo horizontalno profilirani pramenovi kose. Analizirajući ikonografske aspekte pojedinih detalja čini nam se da pažnju treba posebno obratiti na način prikazivanja stabljike, koja u ikonografiji nimfa, personifikacija voda (*Nymphae fontanae*), najčešće ima

³⁰ Usp. S. Zlatović, *Latinske starine u Danilu*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, god. VI, br. 3, Zagreb 1884, str. 69. U vezi s ovim reljefom zanimljivo je istaknuti da smo listajući nedavno dokumentaciju iz arhiva L. Jelića u splitskom Arheološkom muzeju naišli na zabiljške koje se, po svemu sudeći, odnose na isti spomenik o kojemu izvještava i Zlatović. Jelić je, naime, zabilježio podatak da je na mjestu zasutog bunara, »Rakovog bunara« kako ga on naziva po imenu vlasnika parcele na kojoj se bunar nalazio — a riječ je najvjerojatnije o istom bunaru što ga spominje i Zlatović opisujući položaj Silvanove kultne slike — nađen veći broj ulomaka nekog mramornog (!?) reljefa (nije li on pri tom mislio na istu Silvanovu kultnu sliku?), kao i ulomaka nekog natpisa (»veliko pismo«) koji je vlasnik zemljišta raskomadao, a njegove dijelove odnio zatim svojoj kući.

simboličko značenje. Poznato je, naime, da se nimfe vrlo često prikazuju s riječnom trstikom ili cvijetom, te nerijetko s otvorenom školjkom, kao karakterističnim simbolima vode³¹. Na danilskom reljefu, čak i uz pretpostavku potpuno shematizirane ili nevješte obrade tog motiva, ne može se on dovesti u vezu s bilo kojim tipom riječne ili florealne vegetacije. Čini se, dapače, da oblik stabljike vrlo jasno asocira sasvim određeni tip šumske crnogorične vegetacije, sa stilizaranom, zbijenom, i pri vrhu zašiljenom krošnjom, koja je veoma nalik krošnji čempresa ili omorike³². Uvjereni smo da je klesar takvim postupkom želio skrenuti pažnju upravo na šumski karakter svojih nimfi. Ako je ova interpretacija točna, ovaj bismo tip nimfa mogli označiti epitetom »*silvestres*« ili »*silvanae*« (*Nymphae silvestres* ili *Nymphae silvanae*)³³, a to bi također bio argument u prilog pretpostavci da je i na ovom reljefu, kao i u mnogim sličnim prilikama kad je u pitanju kulturna plastika s delmatskog područja, uz još jedan, treći, lik nimfe bio prikazan i Silvanov lik³⁴. U skladu s tezom koju smo pokušali obrazložiti na temelju ikonografskog detalja koji se nama čini signifikantnim, logično bi bilo zaključiti da je riječ o »šumskoj« specifikaciji nimfa — izraženoj ovog puta likovnim jezikom — koju su nimfe naslijedile družeći se sa Silvanom.

U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju čuva se sasvim mali ulomak tanke mramorne reljefne ploče nepravilnog oblika (sl. 1 u tekstu), za koju se u popisu spomenika te zbirke navodi da je porijeklom iz Danila (dimenzije ulomka su približno 7x5x1,8 cm). Na ulomku je prikazana ženska glava s frizurom oblikovanom od pramenova kose koji po sredini, iznad čela, završavaju s dva slikovita okrugla uvojka. Zbog fragmentarnosti spomenika i nedostatka bilo kakvih karakterističnih detalja nije moguće pouzdano pripisati ovaj lik nekom iz kruga domaćih ženskih božanstava, a niti mramor od kojega je spomenik izrađen ne ide u prilog takvoj atribuciji³⁵. Ne opredjeljujući se, stoga, za rješenje koje bi imalo definitivni

³¹ Na reljefnoj plastici uvijek su zajedno prikazane po tri nimfe odjevene u potpasane hitone ili u domaću, ilirsku, nošnju (usp. D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, str. 21—28).

³² Možda je na reljefu umjesto čitave krošnje prikazana samo stilizirana grana, što, međutim, bitno ne mijenja pretpostavljeni sadržaj ovog motiva.

³³ Oba oblika, »*silvestres*« kao epitet, a »*silvanae*« kao vjerojatno alternativno ime za nimfe ili neka njima srodna ženska *numina*, sačuvala su se na nekim natpisima (o tome opširnije vidi D. Rendić-Miočević, *sp. djelo*, str. 22; usp. također noviji rad istog pisca, *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove »panonsko-iliričke« kultne zajednice*, VAMZ, 3. serija-sv. XII—XIII, Zagreb 1979—80, str. 105—123).

³⁴ U većini slučajeva na kulturnim slikama Silvana i nimfa Silvan je promatrač kola što ga izvode nimfe držeći se za ruke ili je, pak, aktivni sudionik koji svirkom iz svoje svirale daje muzičku kulisu tom osebujnom plesnom ritualu. Sličnog ikonografskog sadržaja vjerojatno je bio i uništen danilski reljef uzidan nekoć u krunu bunara što ga je tako slikovito opisao S. Zlatović.

³⁵ Da sadržaj kulturne slike ne mora nužno ovisiti o vrsti materijala, uvjerio nas je jedan novi nalaz iz Danila, o kojemu smo dobili informaciju posrednim putem, u vrijeme kada smo tekst ovog priloga već bili priveli kraju. U toku sanacijskih radova na crkvi sv. Danijela pronađen je, naime, ulomak donjeg dijela mramornog reljefa, koji je kao *spolia* bio uzidan u južnu fasadu crkve, a na njemu je — prema obavijesti koju nismo imali prilike osobno provjeravati — također bio prikazan lik Dijane, interpretiran na način blizak interpretaciji njezinog lika na poznatoj kulturnoj slici Dijane, Silvana i Merkura. Činjenica da je riječ o mramornom reljefu samo nas ohrabruje u pretpostavci da bi i mali ulomak iz sinjske zbirke mogao prikazivati isto božanstvo ili jednu od nimfa u

karakter, skloni smo ipak vjerovati — imajući prvenstveno u vidu sklonost riditskog stanovništva prema božanstvima domaće kultne baštine — da je i u ovoj prilici riječ o jednom od ženskih likova epihorskog porijekla, Dijani ili, možda, nimfi.

Posljednji u nizu reljefa iz ove skupine spomenika ne odnosi se na prikaz nekog od poznatih božanstava Silvanove kultne zajednice, ali se po mnogim obilježjima može, po našem mišljenju, smatrati dijelom ilirske kulture i likovne baštine. Riječ je o ulomku reljefa uzidanom u sjeverni zid

Slika 1. Ulomak reljefa: glava ženskog božanstva (?), Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

obiteljske kuće S. Kljajića u Danilu Gornjem, nasuprot današnjoj školi, na kojemu je prikazan Liber i uz njega ženski lik koji nesumnjivo pripada tijasu tog u svim sredinama popularnog božanstva (sl. 2 u tekstu i T. IV, 2)³⁶. Reljef je načinjen od domaćeg vapnenca sivkasto-bijele boje. Sačuvan je donji desni ugao reljefa (dimenzije su mu 28x42 cm), koji je s donje i desne strane omeđen jednostavnom rubnom profilacijom. Sasvim lijevo prikazan je trs s grozdovima i lišćem, a odmah do njega je spomenuti ženski lik koji je sačuvan od prsiju naniže, bez glave, vrata i desne ruke. Lijeva ruka sačuvana je samo djelomično i usmjerena je prema ramenu susjednog Liberovog lika, a čitavo tijelo prekriva dugačka haljina profilirana valovitim vertikalnim naborima. Naglašena razigranost draperije, kao i nespretno prekrizene noge s uzdignutim, bosim i prevelikim stopalima, na kojima se jasno ocrtavaju izduženi plastično oblikovani nožni prsti, nesumnjivo su znak želje klesara da ovaj lik prikaže u punom zamahu plesne igre. U toj igri učestvuje i sam Liber, čiji se lik sačuvao od vrata naniže, a koji je desnom rukom, kao partner u plesu, obujmio svoju partnericu oko struka, dok je lijevom rukom, svinutom u laktu, prihvatio tirs sa stiliziranim

sklopu šire kompozicije s likovima božanstava Silvanove kultne zajednice. Ranije smo to isto pretpostavljali, ali s manjom dozom uvjerenosti nego što je sada slučaj, budući da nismo mogli potpuno isključiti naglašeni »konzervativizam« ovog područja i otpor njegova stanovništva prema raznim oblicima stranih utjecaja.

³⁶ Kratki opis ovog spomenika dao je M. Zaninović, potaknut prvenstveno prikazom Liberove nošnje (*Ilirsko pleme Delmati*, str. 39, bilješka 127).

okruglim češerom na donjem kraju štapa. Gornji dio Liberove odjeće nije, zbog izlizanosti, dovoljno prepoznatljiv, ali se zato bolje razabiru donji dijelovi odjeće, kratke hlače koje jedva da sežu do koljena i koje, možda zbog površinskih oštećenja, gotovo da više nalikuju ženskoj suknji³⁷. Na stopalima se primjećuju tragovi sandala, dok su noge, do malo ispod koljena, ovijene karakterističnim kožnatim omotačima (*fasciae crurales*) koji zaštićuju noge prilikom poljskih radova, a inače se redovito javljaju kod sudionika različitih prizora bukoličkog karaktera. Razrješavajući pitanje atribucije ženskog lika na ovom danilskom reljefu, skloniji smo u njemu prepoznati lik bakantice ili menade koje plešući uz muziku učestvuju u Liberovom ritualu, nego lik Liberovog paredra Libere, koja se na likovnim spomenicima obično prikazuje u činu kulturnog žrtvovanja³⁸. Imajući u vidu rustičnost i stanovitu »naivnost« u oblikovanju likova, kao i tip Liberove odjeće za koju je na drugom mjestu već rečeno da možda prikazuje tip domaće muške nošnje³⁹, za vjerovati je da je reljef djelo ruku nekog lokalnog klesara. Uzevši također u obzir činjenicu da su neke osobine Liberovog kulta specifičnim oblikom kulturnog sinkretizma postale, na izvjestan način, sastavni dio Silvanove ikonografije⁴⁰, može se — barem u širem smislu — i ovaj spomenik svrstati u kategoriju spomenika koju običavamo nazivati ilirskom kulturnom plastikom, odnosno može se i njega smatrati dijelom ilirske kulturne i likovne baštine⁴¹. Istovremeno ovaj spomenik može poslužiti kao dokument o gajenju vinove loze u antičko vrijeme na tom i danas vinorodnom području, što, uostalom, nije nikakva novost, već potvrda onoga što se i ranije naslućivalo na temelju sačuvane spomeničke građe s odgovarajućim figuralno-ornamentalnim motivima. Najznačajniji spomenik takve vrsti je

³⁷ U ovom detalju Liberove odjeće Zaninović prepoznaje »domaćeg čovjeka obučenog u hlače« kakve je nosilo ilirsko stanovništvo u kontinentalnim krajevima, gdje je vladala nešto oštrija klima nego na obali (usp. sp. mjesto).

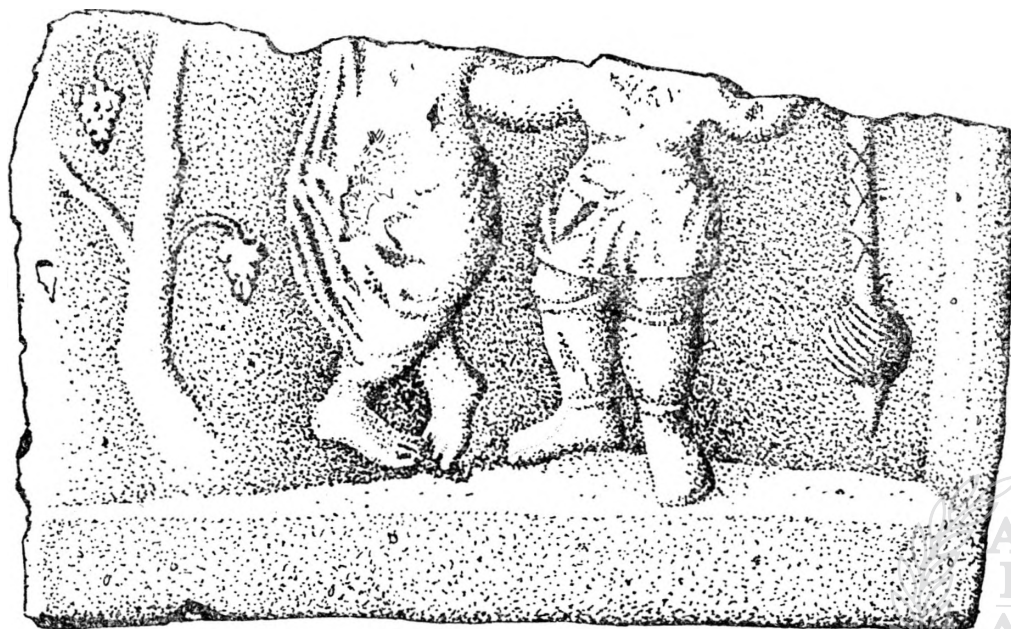
³⁸ Usp. M. Zaninović, *Tri antička reljefa...*, str. 19. Na figuralnim spomenicima Libera obično vrši obred libacije, po čemu je njezin lik moguće razlikovati od drugih ženskih likova iz Liberovog tijasa. Osim toga i broj natpisa s područja Dalmacije, u odnosu, na primjer, na broj natpisa iz susjednih provincija Panonije ili Dacije, govori u prilog činjenici da kult Libere u Dalmaciji nije bio osobito raširen (o tome vidi A. Bruhl, *Liber Pater, origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris 1953, str. 220).

³⁹ M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, sp. mjesto; usp. također naše bilješke 38. i 39. Prema Zaninoviću, Liber je odjeven u hlače poput onih što su prikazane na liku zarobljenika s gardunskog »tropeja«, a to su *braccae*, koje također nose i nepoznati geniji na brojnim reljefima s Glamočkog polja.

⁴⁰ Usp. D. Rendić-Miočević, *Ilirske pretstave Silvana...*, str. 16. Na nizu reljefa Silvan je prikazan zaogrnut nebridom ili s grozdom u ruci, karakterističnim Liberovim atributima, čime je naglašena sinkretistička kulturna veza tih dvaju božanstava.

⁴¹ Neki autori, na primjer Patsch i Zaninović, zastupaju mišljenje da se u štovanju Libera kriju tragovi štovanja nekog domaćeg božanstva, koje je *interpretatione Romana* s njim poistovećeno. Naš reljef jedan je od dokaza da je i riditsko stanovništvo njegovalo kult tog popularnog božanstva, iskazujući mu svoju privrženost podizanjem odgovarajućih spomenika. Po mišljenju A. Bruhla (sp. djelo, str. 223), u Dalmaciji se pod imenom Liber možda štovalo više božanstava različitog porijekla, a njihova asimilacija s Liberom mogla je uzeti maha u relativno kasnom razdoblju.

poznati danilski cipus, sada izložen u šibenskom Muzeju, na kojemu se uz dekorativno koncipirane motive berbe grožđa nalazi i natpis na kojemu se spominje »*princeps municipi Riditarum*«⁴². *

Slika 2. Ulomak reljefa: Liber i bakantica (menada ?), Danilo Gornje

⁴² Vidi bilješku 1.

ZAHVALA:

* Koristimo se ovom prilikom da se srdačno zahvalimo kolektivu Muzeja grada Šibenika, te napose kolegama Z. Gunjači i I. Pedišiću, na pomoći koju su mi u različitim vidovima pružili prilikom obrade materijala koji je pohranjen u Muzeju. Jednaku zahvalnost dugujemo i voditeljima istraživanja u Danilu, istraživačkoj ekipi nekadašnjeg Arheološkog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji su — vodeći višegodišnja iskopavanja na tom lokalitetu — otkrili više spomenika o kojima je ovdje riječ. Zahvaljujemo se također kolegi K. Rončeviću (Centar za povijesne znanosti u Zagrebu), koji je izradio crtež ulomka s prikazom ženske glave iz Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju. Naša zahvalnost pripada i pok. prof. S. Dimitrijeviću, čijim smo se davno izrađenim crtežom ulomka reljefa s dionizijačkim motivom koristili kako u toku izlaganja na hercegnovskom simpoziju tako i u slikovnoj dokumentaciji koja je priložena uz ovaj rad.

RESUME

LA REGION DES RIDITES DANS LA PLASTIQUE CULTUELLE ILLYRIENNE

(avec un regard particulier sur les monuments non publiés)

La région appartenant d'autrefois à la communauté tribale des Ridites, aujourd'hui Sibenska zagora avec la plaine fertile de Danilo, est riche en traces de vie continuée depuis la préhistoire jusqu'à nos jours. Parmi les monuments de l'époque antique l'attention particulière attire le matériel épigraphique, surtout les nombreuses inscriptions avec les traces du substrat préantique, autochtone ethnique, étant conservé dans les noms appartenant à l'onomastique delmate. Sur la base des inscriptions du caractère cultuel-votif on peut conclure que les *Riditae* vénéraient le plus souvent la divinité delmate (et illyrienne) Silvain, et il est intéressant accentuer que les dedicants sur ces monuments sont pour la plupart les personnes autochtones. En comparaison avec les inscriptions, relativement nombreuses, dont la plupart est déjà publiée, les représentations figurales des protagonistes de la communauté cultuelle spécifique de Silvain ne sont pas suffisamment connues, parce que seulement deux reliefs, dont l'un d'eux dans le dernier temps, sont publiés et scientifiquement valorisés. Quelques reliefs récemment découverts, n'étant pas encore publiés, provenant de cette région, pourraient donner plus d'éléments pour mieux étudier la vie spirituelle des Ridites à l'époque antique. Le nombre des exemplaires conservés des reliefs culturels indique la conclusion que la région des Ridites n'est pas seulement déficitaire en monuments de cette sorte, mais elle est, au surplus, l'une des régions plus riches en reliefs des divinités d'origine épichorique sur le territoire delmate. Dans cette communication est ramassé et interprété tout le matériel étant à la disposition, donnant d'un côté la possibilité de remarquer la variété de solutions iconographiques, tandis que de l'autre côté ce matériel présente un traitement plastique très varié, entre les réalisations rustiques et les interprétations pénétrées par les influences plus fortes de la plastique (reliefs) antique authentique.

Le premier relief de Silvain, provenant de Rider et déjà publié, est un tableau cultuel rustique, se trouvant au Musée de la ville de Sibenik, sur lequel est interprété plastiquement Silvain Moissonneur (*Silvanus Messor*), d'après l'interprétation de Z. Gunjača. Une telle constatation est basée sur la faucille, située dans le coin droit supérieur du relief et on a présenté aussi les autres attributs caractéristiques de Silvain. C'est en même temps la seule présentation figurale de Silvain Moissonneur sur le sol delmate. On a écrit déjà plusieurs fois sur l'autre relief de Danilo (Rider); c'est un tableau cultuel avec les figures de Diane, de Silvain et de Mercure, se trouvant dans le Musée Archéologique à Split, mais sa provenance de Danilo a été prouvée à peine récemment. Ce relief est unique parmi les monuments de communauté cultuelle de Silvain, tant à cause de l'apparition de Mercure ensemble avec deux représentants le plus éminents du panthéon cultuel autochtone, qu'à cause de la forme intéressante du syncrétisme cultuel par lequel le culte de Diane est-il pénétré.

Parmi les monuments publiés nous désirons mettre en évidence un relief avec la figure de Silvain et l'inscription dédicatoire, située au fond du tableau cultuel, qu'on garde aujourd'hui dans la Collection archéologique du couvent franciscain à Sinj. La divinité est présentée comme Pan grec, avec les jambes de chèvre et les cornes, et aussi les organes génitaux accentués. Le corps robuste et la figure barbe s'insèrent dans la typologie des monuments de Silvain de la côte delmate. La partie inférieure du corps est couverte partiellement par la nébride, dont le bout pend jeté par la main gauche. Il y sont présents tous les attributs caractéristiques, la syrinx et le pédum, le chien et le bouc présentés seulement dans le semi-profil près des pieds de Silvain. Seulement la moitié droite de l'inscription est conservée, ainsi que la restitution la plus probable de la partie conservée du

texte peut être conçu: ... *SEVER(us) S(silvano) S(silvestri)*. Il s'agit probablement d'un dedicant d'origine indigène, dont la formule onomastique est presque complètement romanisée. D'après notre opinion, ce relief est fait dans un atelier, étant peut-être actif hors du territoire des Ridites et étant sous l'influence plus forte de l'art antique classique.

Au Musée de la ville de Šibenik se trouvent deux reliefs avec la figure de Silvain n'étant pas publiés. L'un de ces deux reliefs est conservé sur un petit fragment sur lequel on peut remarquer la tête de Silvain — avec la barbe, les moustaches et les cheveux — surpassée par deux hautes cornes et on peut aussi remarquer une partie de la couronne d'un arbre limitée de deux côtés par une large profilation de bord. Ce relief aussi est typologiquement semblable aux reliefs provenant de la côte delmate, et dans plusieurs détails il est semblable aux certains reliefs de la production salonitane. L'autre relief présente Silvain dans un mouvement énergique et il est l'un des rares sur lequel cette divinité est présentée par toute sa figure en profil. Quoiqu'il n'est pas possible découvrir des détails iconographiques caractéristiques parce qu'il est gravement endommagé superficiellement, ce relief est pourtant intéressant comme la confirmation de disposition des Ridites pour les différentes solutions iconographico-typologiques, qui ne sont pas tellement exprimées dans les autres centres delmates avec la plus grande production de plastique culturelle autochtone. S'attachant au problème de différentes présentations de Silvain dans la région des Ridites il est intéressant se rappeler de donnée concernant un tableau cultuel de Silvain, étant, avant d'être détruit, employé comme la margelle de puits, dans la proximité de l'église à Danilo. Sur la base de l'information de S. Zlatović, publiée dans *Viestnik Hrvatskoga Arheološkoga društva* 1884, sur ce relief a été présenté Silvain avec le bouc et du côté trois nymphes qui dansent la ronde. Les tableaux culturels de ce type chez les Delmates sont surtout nombreux dans les régions côtières, et considérant de cet aspect la note concernant le relief de Danilo, on peut conclure que ce serait le chaînon liant plus fortement la région des Ridites — quant il s'agit des monuments culturels figuraux — avec les régions côtières qu'avec les parties continentales du territoire delmate.

Au Musée de la ville de Šibenik se trouve un fragment du relief ayant les caractéristiques iconographiques semblables. Il s'agit du fragment découvert sur la localité Brkića Provo à Danilo, sur lequel sont conservées les têtes de deux nymphes et entre elles est une branche ou une couronne stylisée d'un arbre. Croyant à l'intension du tailleur des pierres d'accentuer par la forme fuselée une sorte de végétation tout à fait déterminée à ce cas-là de conifères forestière, au lieu de celle fluviale usitée ou floréale, nous sommes d'opinion qu'il y faut voir le désir de mettre en relief le caractère »forestier« des nymphes, auquel, par conséquent, convient l'épithète »*silvestres*« ou »*silvanae*« (*Nymphae silvestres* ou *Nymphae silvanae*), que nous déjà connaissons de certaines inscriptions dédicatoires. Il faut, de même, supposer que sur ce relief a été présenté aussi, exceptant la troisième nymphe, Silvain, duquel les nymphes ont-elles assumé sans doute les épithètes de divinité forestière.

Dans le groupe des monuments appartenant à la communauté culturelle de Silvain nous avons rangé un petit fragment du relief en marbre de la collection archéologique du couvent franciscain à Sinj sur lequel est conservé seulement une figure féminine, sans détails iconographiques caractéristiques. Ayant en vue la tradition de vénérer les divinités d'origine indigène dans la région des Ridites, nous croyons qu'il faut lier la tête sur ce fragment avec la figure de certaine divinité féminine autochtone, concrètement avec la figure de Diane ou nymphe. Par conséquent, il est intéressant attirer l'attention sur le fait qu'on a découvert, il y a peu de temps, lors des travaux de sanation sur la petite église de st. Daniel à Danilo, un fragment d'un autre relief en marbre sur lequel est présentée, comme il semble, Diane. Ce relief, que nous mentionnons seulement en passant, démontre néanmoins, que le marbre, en effet rarement a été employé comme le matériel pour la production des reliefs cultuels avec les traditions épichoriques.

Le dernier dans ce groupe des monuments est scellé dans la façade d'une maison familiale à Danilo, mais sur ce relief ne sont pas présentés, que c'était le cas sur les autres, les protagonistes de communauté culturelle de Silvain. Il s'agit d'un fragment du relief sur lequel est présenté Liber, un tirse dans la main, avec une figure féminine de sa tiase — probablement une Bacchante ou

Ménade — qui participe dansant dans son rituel. L'atmosphère bachique sur ce monument complète la représentation de vigne cultivée avec les feuilles et les grappes. Ayant en vue la rusticité et »la naïveté« dans la formation de plusieurs détails, entre lesquels il faut ranger aussi la présentation du vêtement de Liber rappelant le type de court pantalon dans le costume autochtone masculin, tenant compte surtout de pénétration syncrétique de différents éléments de l'iconographie de Liber et de Silvain sur les monuments d'origine épichorique. Ce monument, peut être donc considéré — au moins au sens plus large — comme partie de l'héritage illyrien cultuel et artistique. En même temps, ce monument peut servir d'une confirmation de plus — avec les autres connues auparavant — pour ce qui concerne la culture de la vigne à l'époque antique dans cette région, connue aujourd'hui même comme une région vinifère.

1

2

1: Reljef Silvana Messora, Muzej grada Šibenika; 2: Reljef s prikazom Dijane, Silvana i Merkura, Arheološki muzej u Splitu

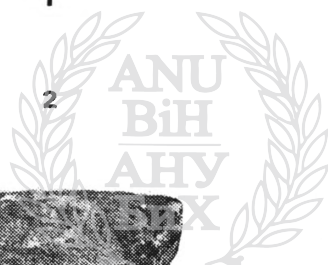
Reljef Silvana, Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

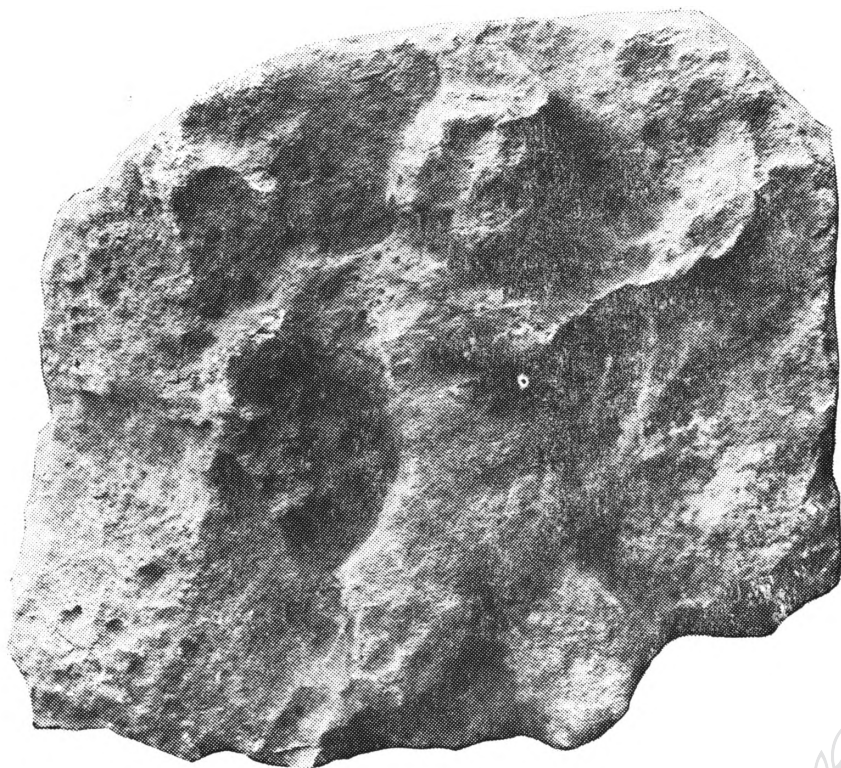
1

2

1: Ulomak reljefa: Silvan, Muzej grada Šibenika; 2: Ulomak reljefa: dvije nimfe (dio šire kompozicije), Muzej grada Šibenika

1: Reljef Silvana, Muzej grada Šibenika; 2: Ulomak reljefa: Liber i bakantica (menada ?), Danilo Gornje